

14. Sokolov, A. (2012). *Ot Voenproma k VPK: Sovetskaya voennaya promyshlennost' (1917–1941)*. Moskva: Novyy Hronograf. [in Russian].
15. Stepanenko, V., Petrenko, V. (1970). *Kievskie aviastroiteli*. Kyiv: Politizdat. [in Russian].
16. Velidov, A. (Comps.). (1977). *Dzerzhinskiy F. – predsedatel' VChK-OGPU. Sbornik dokumentov. (1918–1926)*. Moskva: KGB. [in Russian].
17. Velidov, A. (1970). *Kommunisticheskaya partiya – organizator i rukovoditel' VChK*. Moskva: KGB. [in Russian].
18. Vinogradov, V. (Ed.). (1967). *Dzerzhinskiy F. – rukovoditel' VChK-OGPU. Sbornik dokumentov. (1918–1926)*. Moskva: KGB [in Russian].
19. Volkovskiy, N. (2003). *Istoriya informatsionnykh voyn*. Sankt-Peterburg: Poligon. [in Russian].
20. Vorozhko, V. (2013). Diyalnist' organiv VChK-ODPU po zahystu derzhavnykh sekretiv u Chervoniy armiyi ta radyanskomu VPK. (1918–1927). *Voenno-istorychnyy visnyk*. 8(2), pp. 56–67. [in Ukrainian].
21. Vorozhko, V. (2013). Yak spetsviddil Gliba Bokogo ohoronyav radyansku taemnitsyu. (1921–1929). *Voenno-istorychnyy visnyk*. 7(1), pp. 34–46. [in Ukrainian].
22. *Zavod i ego lyud. Stranitsyi istorii*. (1991). Shostka: Desna. [in Russian].
23. Zdanovich, A. (2008). *Organy gosudarstvennoy bezopasnosti i Krasnaya armiya*. Moskva: Kuchkovo Pole. [in Russian].
24. Zolotarov, V. (Ed.). (2005). *Sovetskoe voenno-promyshlennoe proizvodstvo. (1918–1926). Sbornik dokumentov*. Moskva: Novyy Hronograf. [in Russian].

Vorozhko V. Military Industry and State Security Bodies of USSR–UkrSSR in 1918–1926.

The article is based on archival documents, collections of documents and works of Ukrainian and foreign researchers. The author deals with the historical aspects of the military industry functioning and its relations with the state security bodies during the years of War Communism and the NEP in the period until the first Soviet five-year plan. Particular attention is paid to protecting secret information. The publication deals with such phenomena as «spetsseedstvo» and hostage-taking. The organizational structure of the military industry, the place in this structure of military enterprises located on the territory of the Ukrainian SSR is researched. The purpose of the publication is to study the historical aspects of the military industry in Ukraine and its protection against hostile attacks, which is of particular importance in the face of Russian aggression and the need to increase the level of security and efficiency of the Ukrainian military industry.

Key words: military industry, VNK-ODPU-NKVD, state secret, hostage-taking, special departments, Soviet Ukraine, «spetsseedstvo».

ДЕРЖАВНИЙ ТЕРОР РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

УДК 323.282(477.6+477.7)«1920»(045)

Олександр ШИШКО*

Політичний терор в Одеській губернії у лютому–квітні 1920 р.

Проведений аналіз діяльності Одеської губернської надзвичайної комісії (ОГНК) та інших каральних органів більшовицької влади, що діяли під формальним керівництвом Одеського ревкому та згодом Одеського губвиконкому. Ці репресивні органи покликані забезпечити втілення політики терору, суть якої полягала у придушенні проявів відкритого чи прихованого спротиву комуністичному режиму представниками різних соціальних верств населення. На основі проблемного та хронологічного методу дослідження, розглянуто процес застосування каральних заходів комуністичної влади, що включали розстріли, ув'язнення до концтабору, конфіскацію майна, примусову мобілізацію тощо. Протягом березня–квітня 1920 р. колегія ОГНК за головування С. Реденса ухвалила рішення

* Шижко Олександр Григорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціології, філософії та права Одеської національної академії харчових технологій

про розстріл 113 осіб з конфіскацією їхнього майна, 110 осіб ув'язнили до концтабору, 29 справ передали на розгляд революційного трибуналу, з-під варті звільнили 182 особи. Подальші дослідження акцентуватимуть увагу на розгортанні політичного терору, коли ОГНК почала масово «розкривати петлюрівські, білогвардійські, шпигунські організації», долучилася до політики ліквідації «куркульства». Оприлюднені матеріали та документи архіву Служби безпеки України сприяють усвідомленню необхідності проведення процесу декомунізації, використовуються у навчальному процесі закладів освіти.

Ключові слова: терор, розстрільні списки, ОГНК, колегія, концтабір, ревтрибунал, ревком.

За останні десятиліття теорія та практика політичного терору протягом 1917–1921 рр. ґрунтовно відображена у багатьох дослідженнях. Але політичний терор комуністичної влади Одеської губернії у 1920 р. особливо у перші три місяці існування, ще потребує подальшого вивчення. Одним із джерел дослідження цього періоду став третій том «Одесского мартиролага», що містить анотований опис архівно-кримінальних справ за лютий–квітень 1920 р. із фонду «П» архіву УСБУ в Одеській області¹. Але на час укладання цього видання чимало архівно-кримінальних справ та протоколів засідань колегії ОГНК залишалися недоступними для дослідників. Тому й до нині актуальним залишається висловлювання про те, що

«скільки саме людей “розвантажив” в Одесі В. А. Балицький та тодішній голова місцевої губернської НК С. Ф. Реденс, достеменно невідомо навіть дотепер»².

Тому метою публікації стала спроба виявити масштаби репресивних заходів каральних органів більшовицької влади, що включали розстріли, ув'язнення до концтабору, конфіскацію майна, примусову мобілізацію тощо.

7 лютого 1920 р. Одесу захопили війська 41-ї та 45-ї дивізій 14-ї армії Південно-Західного фронту. Ще за декілька днів до оку-

пації у місті створили Військово-революційний комітет (ВРК), у складі голови В. Логінова («Павла»), секретаря С. Інгудова, членів Б. Гумперта та чотирьох «боротьбистів» й «борбистів».

Зміна влади в Одесі завжди супроводжувалася зростанням злочинності. Тому у першому наказі від 5 лютого 1920 р. ВРК повідомляв про свою відповідальність за «всю військово-адміністративну та політичну владу у місті» та означив завдання забезпечити

«охорону революційного порядку та недопущення грабунків й вуличних виступів»³.

Але наказ не справив враження на кримінальні елементи і місцеве населення. Вже в ніч на 7 лютого 1920 р. містом прокотилася хвиля розбійних нападів, а ВРК констатував той факт, що невідомі особи збирають кошти для організації бойових дружин, заявивши, що такі дії є самовільними й винні особи будуть покарані судом військово-революційного трибуналу. Але й тут погрози не спрацювали. Навпаки, у місті почала діяти організація під назвою «Рада п'яти», що протягом трьох днів проводила арешти, реквізиції та конфіскації майна. Вже згодом губернський революційний комітет (губревком) ухвалив окреме рішення про компенсацію особам, які постраждали від дій цієї організації⁴. Про розмах діяльності «Ради п'яти» свідчить той факт, що вже у квітні, після захоплення м. Ананьєва селянськими повстанськими загонами, члени цієї організації підлягали арешту разом з «надзвичайниками», «ревкомівцями», «особістами», «парткомівцями» тощо⁵.

Ймовірно, ця організація діяла протягом перших трьох днів після вступу до міста «червоних» дивізій. Такий стан речей не був випадковим і цілком звичним для того часу. Так, у лютому 1919 р. більшовицьке командування дозволило бійцям Тарашанського і Богунського полків проводити самочинні обшуки

¹ Одесский мартиролог: Данные о репрессированных Одессы и Одесской области за годы советской власти. Т. 3. / Сост. Л. В. Ковальчук, Г. А. Ракумов. Ист.-мемор. изд. – Одесса: ОКФА, 2005. – 896 с.

² Шаповал Ю., Золотарьов В. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К.: Стило, 2002. – С. 35.

³ Держархів Одеської обл., ф. Р-2106, оп. 1, спр. 8, арк. 1–2.

⁴ Вісті Одеського Губерніального Революційного Комітету. – 1920. – 17 лютого.

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 328, арк. 140.

й реквізиції у «буржуїв» у м. Києві, що супроводжувалися грабунками та вбивствами. Лише після вбивства чотирьох міліціонерів київська більшовицька влада ухвалила наказ про заборону самочинних обшуків та реквізицій. Право проводити обшуки й арешти отримала лише Київська надзвичайна комісія⁶.

Одеський ВРК продовжував ухвалювати накази, де, зокрема, закликав робітників брати під охорону майно заводів та фабрик, не допускати розграбування майна, що залишилися у порту після втечі буржуазії, забороняв вивозити меблі й інші речі з квартир буржуазії або перевозити майно з одних квартир до інших тощо⁷.

10 лютого до Одеси із Харкова прибула група осіб, яка привезла з собою постанову Всеукраїнського революційного комітету про новий склад вже Одеського губерньського ревкому. Київ призначив головою губревкому П. Кіна, його членами стали «Ян» (Я. Гамарник), «Павло» (В. Логінов) (всі більшовики), боротьбист І. Боголюб й борбист В. Арнаутов. Губревком призначив секретарем Заостровцева⁸. На першому засіданні губревкому 11 лютого 1920 р. ухвалили створення повітових ревкомів. До їх складу увійшли по два комуністи та по одному боротьбисту. Також призначили керівників відділів губревкому, серед яких була й надзвичайна комісія (НК) на чолі з Б. Северним⁹. Окремих рішенням губревком запропонував НК провести розслідування діяльності «Ради п'яти» та зосередити увагу на справах, що стосувалися цієї організації.

Ще 10 лютого 1920 р. газета «Известия Одесского Революционного Комитета» надрукувала наказ за підписом Б. Северного, який повідомляв про «функціонування слідчої комісії» та застерігав від продовження самовільних обшуків й арештів. Віднині обшуки й арешти мали проводитися лише відповідно до ордерів цієї слідчої комісії. Наказ зобов'язував всіх осіб, які

були затримані за злочини проти радянської влади, доправляти до слідчої комісії з подальшою передачею їх справ до революційного трибуналу.

В «Известиях» 10 лютого 1920 р. також опублікували постанову Всеросійської надзвичайної комісії (ВНК) «Ко всем ГубНК» від 15 січня 1920 р. про відмову від застосування смертної кари. У цій постанові зазначалося, що

«розгром контрреволюції на фронтах, знищення таємних організацій контрреволюціонерів й бандитів та досягнуте цим укріплення Радянської влади дає нам нині можливість відмовитися від застосування вищої міри покарання, тобто розстрілу ворогів Радянської влади».

Водночас Київська губНК отримала телеграфне роз'яснення голови ВНК про те,

«що постанова ЦВК про відміну смертної кари не поширюється на місцевості, які підпорядковуються фронтам»¹⁰.

До таких територій включили м. Київ та Київську губернію, де НК та революційні трибунали зберігали право застосовувати вищу міру покарання.

Оскільки Одеса знаходилася у «прифронтовій смузі», вже 11 лютого знову змінилася назва комісії на «Одеську надзвичайну слідчу комісію» (ОНСК). Справа в тому, що у квітні 1919 р., після встановлення радянської влади, в Одесі спочатку діяла Тимчасова надзвичайна слідча комісія для боротьби з контрреволюцією й спекуляцією, де керівні посади обіймали ліві есери та анархисти. Однак через декілька днів комуністична більшість ради робітничих депутатів домоглася тоді перейменування комісії на Одеську надзвичайну комісію для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією та саботажем. У 1920 р., після прибуття «товаришів з Центру», відразу виправили «помилку», хоча було наголошено, що зміна назви не призведе до зміни функцій,

«які будуть мати виключно характер слідчих дій без права ухвалювати будь-які вирoki»¹¹.

⁶ Бойко О.Д. Нариси життя Києва. 1919 рік: політика і повсякденність. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – С. 31–32.

⁷ Держархів Одеської обл., ф. Р-2106, оп. 1, спр. 8, арк. 7.

⁸ Там само, спр. 9, арк. 1.

⁹ Там само, арк. 1 зв.

¹⁰ Мельгунов С.П. Красный террор в России: 1918–1923. – М.: СП «РУСКО», «Р.С.», 1990. – С. 56.

¹¹ Известия Одесского Революционного Комитета. – 1920. – 11 февраля.

ОНСК 11 лютого 1920 р. оприлюднила два накази, перший з яких зобов'язував громадян та установи всі матеріали розвідувальних та контррозвідувальних органів Добровольчої армії, військово-польових судів передавати до комісії. Другий наказ попереджав мешканців міста про неприпустимість переховування колишніх посадовців, чинів розвідувальних та контррозвідувальних органів Білої армії. У разі виявлення прихованих матеріалів та «колишніх» причетні особи передавалися до ревтрибуналу як «вороги радянської влади». Обидва ці накази підписали Волошенко та Юрко¹². Поява тут підписів цих двох осіб свідчило, що окрім назви, змінилося також керівництво цим каральним органом. Згодом ці дві особи увійшли до складу ревтрибуналу.

Газетні матеріали за перші два місяці діяльності ОНСК (9 березня ОГНК) містили матеріали переважно про арешти. Так, станом на 12 лютого загальна кількість арештованих ОНСК становила 45 осіб. Згідно газетного повідомлення, переважно це були «агенти колишньої добровольчої контррозвідки» й «провокатори». Причому, деякого з них невдовзі відпустили через відсутність доказів їхньої вини, деякого передали на поруки¹³. Проте арешти почали охоплювати все нові категорії населення. Так, за звинуваченням у чорносотенстві й контрреволюційності арештували 20 артильників готелю «Лондонська». Під час обшуку у них знайшли «романівські» гроші на суму 2 млн руб. тощо¹⁴.

Станом на 19 лютого 1920 р. у комендатурі ОНСК вже знаходилося понад 100 арештованих. Переважно це були колишні офіцери-контррозвідники, а також нижні чини контррозвідки, які займалися охороною та катуваннями в'язнів. Зокрема, 16 лютого 1920 р. агенти ОНСК арештували колишнього помічника начальника білогвардійської контррозвідки генерала Д. Борисенка (Бусло-Борисенко), який 30 березня помер від тифу у в'язниці¹⁵. Серед арештантів було й 11 жінок, які обви-

¹² Держархів Одеської обл., ф. Р-599, оп. 1, спр. 193, арк. 3.

¹³ Известия Одесского Революционного Комитета. – 1920. – 12 февраля.

¹⁴ Там же. – 17 февраля.

¹⁵ Одесский мартиролог... – С. 200.

нувачувалися у службі у контррозвідці. Згідно газетного повідомлення,

«арештовані отримували один раз на добу обід з 2-х гарячих блюд, двічі – кип'яток, двічі – консерви та півфунта хліба на особу. Приміщення, де знаходилися арештовані, було досить світле й просторе»¹⁶.

Також газетярі зазначали, що осіб, яких арештували безпідставно, у той же день звільняли. Зокрема, повідомлялося про звільнення 70 осіб, в тому числі й артильників готелю «Лондонська». Справи осіб, стосовно яких слідство виявляло їх вину, передавалися до ревтрибуналу, який почав діяльність не раніше 19 лютого 1920 р. Штат ревтрибуналу налічував сім осіб. Вже 23 лютого затвердили першу «трійку» для проведення засідань у складі Н. Тимофєєва, Дніпрова, Бахарєва¹⁷.

Ревтрибунал розглядав політичні й загальнокримінальні справи. Причому, незалежно від ОНСК, при ревтрибуналі створили слідчий апарат, що доповнював й перевіряв подані на розгляд справи. Справи військовослужбовців розглядалися армійськими судами у полках. Організацію ревтрибуналу доручили Н. Тимофєєву, який був членом військово-революційного трибуналу в Одесі ще влітку 1919 р.¹⁸

Але, на противагу газетним повідомленням, анотовані справи, що опубліковані у 3-му томі «Одесского мартиролога», засвідчили набагато складнішу та трагічну картину. Протягом лютого 1920 р. ОНСК відкрила 30 справ на 34 особи, із них п'ятьох звільнили, 13 – направили до концентраційного табору на різні терміни утримання, одна особа померла у тюрмі, 15 осіб розстріляли протягом наступних декількох місяців. Причому переважну більшість осіб арештували без пред'явлення звинувачення. Арештовані свою вину не визнавали, слідчі не спромоглися зібрати переконливих доказів. Тому у 1990-х рр. ці особи були реабілітовані.

¹⁶ Вісті Одеського Губерніального Революційного Комітету. – 1920. – 19 лютого.

¹⁷ Держархів Одеської обл., ф. Р-2106, оп. 1, спр. 9, арк. 57 зв.

¹⁸ Вісті Одеського Губерніального Революційного Комітету. – 1920. – 19 лютого.

В анонованих справах стосовно 4-х осіб є помітка «подаляша доля невідома». Але газетні публікації та список розстріляних за 1920 р. із Державного архіву Одеської області, протоколи засідань колегії ОНСК та ОГНК із Галузевого архіву СБУ засвідчили факт їхньої страти.

Отже, згідно виявлених протоколів, перше засідання колегії ОНСК відбулося 28 лютого 1920 р. Спочатку затвердили склад колегії, до якої увійшли Б. Северний (голова), Горб (товариш голови і завідувач секретним відділом), «Кіріл» (завідувач юридичним підвідділом), Левіт та Юрко (секретар комісії). Наступним питанням розглядалася процедура звільнення з-під варті арештованих осіб. Колегія ухвалила рішення про звільнення 29 дружин офіцерів, стосовно чотирьох осіб вирішили продовжити слідство, а справи двох осіб передали до ревтрибуналу¹⁹.

Таким чином, протягом лютого 1920 р. НК розстріляних вироки не ухвалювала. У листі до ЦК КП(б)У з приводу спростування звинувачень у «партизанщині» Я. Гамарник пояснював цей феномен тим, що влада, будучи відірваною від Центру, не знала про той факт, що смертна кара в Україні не відмінена й дізналася про це з газет²⁰.

Справді, постанова Всеукраїнського ревкому «Про застосування вищої міри покарання на Україні» від 2 лютого 1920 р. була надрукована газетою «Вісті Одеського Губерніального Револьюційного Комітету» (назва газети друкувалася українською та російською мовами) лише 26 лютого 1920 р. У цій постанові наголошувалося, що відміна смертної кари

«не може бути здійснена у межах території України, де умови, які загрожують існуванню Радянської влади на Україні, ще не ліквідовано, де ворог чинить нашої Червоної армії ще достатньо потужний спротив, де з кожним днем виявляються все нові заicoli проти Радянської влади на Україні, а тому, аж до повного знищення перепон, які порушують стійкість Радянської влади на Україні, Всеукраїнський революційний комітет, який є відповідальним перед робітничо-селянською масою України за

¹⁹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 6, оп. 3, спр. 282, арк. 1.

²⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 252, арк. 14.

всєбічне зміцнення її у своїй неухильній й рішучій боротьбі з будь-якими спробами контрреволюційного характеру, не може зупинитися ні перед якими заходами аж до застосування системи червоного терору».

Серед іншого постанова містила обіцянку, що не була виконана:

«Ці тяжкі заходи будуть скасовані, як тільки зміцнення влади робітників і селян буде вважатися завершеним».

Постанову підписали голова Всеукраїнського ревкому Г. Петровський, члени ВРК В. Затонський та Г. Гринько, заступник голови технічної комісії з юридичних питань Канарський, керівник справами ВРК Єрмощенко, секретар ВРК Мазур²¹. Той факт, що Я. Гамарник та інші «товариші з Центру» не знали про існування такої постанови, викликає сумнів, адже 2 лютого вони перебували ще у Харкові та й постанова «вводилася у дію телеграфом»²².

Ще напередодні цієї публікації губревком, розглянувши питання «Про бандитизм», ухвалив рішення доручити юридичному відділу підготувати наказ про оголошення бандитів поза законом та їх розстріл на місці злочину²³. Вже після публікації наказу Всеукраїнського ревкому голова Одеського губревкому П. Кін підписав наказ, який вважав

«злісними ворогами революції всіх бандитів, грабіжників, “нальотчиків”».

Наказ повідомляв, що грабіжники будуть нещадно розстрілювати згідно з постановою Всеукраїнського ревкому про застосування смертної кари як вищої міри покарання стосовно контрреволюціонерів, які «підривають радянську владу»²⁴.

Однак протягом березня 1920 р. розстріли в Одесі не набули масового характеру. На засіданні комісії ОНСК 5 березня 1920 р.

²¹ Вісті Одеського Губерніального Револьюційного Комітету. – 1920. – 26 лютого.

²² На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии 1917–1922 гг.: Сб. док. и матер. – К.: Политиздат, 1971. – С. 139.

²³ Держархів Одеської обл., ф. Р-2106, оп. 1, спр. 9, арк. 57зв.

²⁴ Вісті Одеського Губерніального Револьюційного Комітету. – 1920. – 26 лютого.

ухвалили рішення про звільнення 24 осіб, розслідування справ стосовно трьох осіб продовжили. Сьомого березня комісія на засіданні звільнила 22 особи, справи трьох осіб спрямувала до ревтрибуналу, двох «взяли на поруки», стосовно п'яти осіб продовжили розслідування²⁵. Ці два засідання відбулися вже тоді, коли до Одеси прибули «надзвичайники з Центру».

Таким чином, ОНСК за час свого існування не ухвалила жодного розстрільного рішення. Однією із причин поблажливості, на нашу думку, стала участь у роботі ОНСК переважно місцевих кадрів. Голова міжпартійної комісії при ОНСК Фарбер, який у квітні 1919 р. був одним з очільників Тимчасової надзвичайної слідчої комісії, 10 лютого 1920 р. запропонував всім партіям, що перебували на радянській платформі, профспілкам, заводським комітетам та іншим робітничим організаціям направити представників з відповідним мандатом для співробітництва з ОНСК. Саме із числа представників цих організацій сформували перший склад ОНСК.

Але ні склад ОНСК, ні її діяльність не влаштовувала «товаришів з Центру». Адже ще 7 січня 1920 р. ЦК КП(б)У у листі закликав партійні комітети негайно направляти «до НК стійких товаришів, щоб комуністи зайняли всі відповідальні посади у НК»²⁶.

Тому, згідно з постановою Одеського губревкому від 9 березня 1920 р., Одеську надзвичайну слідчу комісію переформували в Одеську губернську надзвичайну комісію (ОГНК). Її очолив С. Реденс²⁷. У 1919 р. він вже обіймав керівні посади в ОГНК. Б. Северного наприкінці березня постановою губревкому призначили на посаду заступника завідувача відділу робітничо-селянської інспекції²⁸.

С. Реденс прибув до Одеси 4 березня 1920 р. на чолі групи співробітників Московської надзвичайної комісії. Один з очільників цієї групи М. Дейч повідомив «Вістям/Известиям», що на них покладено обов'язок взяти всю ініціативу у боротьбі з

бандитизмом й контрреволюцією на себе. Тому ОНСК має або злитися з прибулою групою з Москви, або бути розформованою. М. Дейч також повідомив, що прибулі «надзвичайники» отримали у Москві широкі повноваження і про свою діяльність звітують лише перед ВНК та Одеським ревкомом. Разом із групою прибув спеціальний загін «для боротьби з бандитизмом і контрреволюційними елементами»²⁹. Подібні групи «надзвичайників» функціонували не тільки в Одесі, а й по всій Україні. Голова ВНК Ф. Держинський у листі В. Леніну наприкінці червня 1920 р. зазначив причину направлення московських груп в Україну – «відсутність чекістів-українців», що було «великою перепорою у боротьбі»³⁰. Ф. Держинський висловив впевненість, якщо

«з центру будуть безупинно натискувати й надсилати працівників, то й Україна стане незабаром чесною радянською».

Нестача місцевих кадрів змусила ОГНК у квітні 1920 р. зарахувати до свого складу співробітників районної транспортної надзвичайної комісії, які були направлені з Москви до Одеси. Голову цієї комісії Соколова увели до складу колегії ОГНК, призначивши головою інформаційної частини та секретного підвідділу³¹. Нестачу місцевих кадрів засвідчила й телеграма голови Галицького ревкому В. Затонського до московських та харківських інституцій з проханням надіслати

«для організації чекістської роботи у Галичині Яковлева, який знаходиться на цей час у Одесі, бо він є єдиним чекістом-українцем, який зможе розібратися у галицькій обстановці»³².

Але 1920 р. проблему місцевих кадрів для НК не вдалося вирішити. Про це свідчило обговорення на спільному засіданні пленуму ЦК КП(б)У та Постійної наради для боротьби з бандитизмом при Раднаркомі УСРР 24 лютого 1921 р. На цьому засі-

²⁹ Вісті Одеського Губерніального Революційного Комітету. – 1920. – 6 березня.

³⁰ Шаповал Ю. Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – С. 205.

³¹ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 3, спр. 282, арк. 66.

³² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 172, арк. 15.

²⁵ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 3, спр. 282, арк. 3–8.

²⁶ На защите революции... – С. 137.

²⁷ Держархів Одеської обл., ф. Р-2106, оп. 1, спр. 9, арк. 94.

²⁸ Там само, арк. 105.

данні оргбюро доручили направити до «Надзвичайних Комісій та особливих відділів українських працівників-комуністів»³³. Нестачу українських кадрів, зокрема, пояснювали тим, що, скажімо, одеська партійна організація станом на травень 1920 р. нараховувала 562 росіян, 480 євреїв і лише 69 українців³⁴.

Реорганізація ОГНК тривала два тижні. Її структура та діяльність узгоджувалися відповідно до інструкцій, ухвалених на 4-й Всеросійській конференції надзвичайних комісій, що відбулася 3–6 лютого 1920 р. Нове керівництво пріоритетом у роботі ОГНК визначило внутрішній порядок та дисципліну серед співробітників³⁵. Так, на першому засіданні нового складу колегії ОГНК 13 березня 1920 р. за участі С. Реденса, М. Дейча та Л. Заковсько-го розглядалося питання «Про ганебний стан у юридичному відділі», ухвалювався регламент внутрішнього розпорядку. Вже згодом, 23 березня «Вісті/Известия» надрукували відозву С. Реденса «До всіх громадян Одеси!», де він закликав громадян міста повідомляти щоденно йому особисто про всі зловживання співробітників НК. Також члени колегії ухвалили рішення звільнити 8 осіб і продовжити розслідування однієї справи³⁶.

Засідання колегії ОГНК 17 березня 1920 р. було певною мірою перехідним. Крім рішень про звільнення 13 осіб, продовження слідства стосовно 10 осіб, направлення 4 справ до ревтрибуналу та 2 справ до народного суду, ухвалили ув'язнити до Одеського концентраційного табору 8 осіб³⁷.

Серед цих осіб була й З. Селевіна, артистка оперети з Києва (сценічний псевдонім Станіслава Фалевська), мати трьох неповнолітніх дітей. Її арештували за анонімним доносом, звинуватили в «участі у добровільній контррозвідці» та ув'язнили до концтабору терміном на один рік. Якою їй була подальша доля – невідомо, у 1994 р. її реабілітували³⁸.

³³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 614, арк. 1.

³⁴ Там само, спр. 252, арк. 17.

³⁵ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 3, спр. 282, арк. 9.

³⁶ Там само, арк. 9–11.

³⁷ Там само, арк. 12–15.

³⁸ Одеський мартиролог... – С. 242.

Цього разу колегія ще не наважилася ухвалювати рішення про вищу міру покарання, відклавши це питання на наступне засідання за участі представників ревкому та парткому. Таке засідання відбулося 26 березня 1920 р. У ньому брали участь голова ОГНК С. Реденс, заступник «Наччрезкому» УСРР Жуков, голова ревкому П. Кін, члени ОГНК М. Дейч та Л. Заковський. Вони ухвалили рішення про звільнення 9-ти осіб, стосовно 6-ти осіб продовжили слідство, 3-х осіб направили до концтабору. Участь у засіданні Жукова, ймовірно, не була випадковою, адже вперше у 1920 р. ухвалили рішення про розстріл 19 осіб.

Першою розглядалася справа фальшивомонетників – М. Гольберга, Ф. Шварцера, С. Галицького, А. Фейголя обвинуватили у виготовленні та збуті фальшивих грошей. «Розстріляти, майно конфіскувати» – таким був вердикт колегії. Вирок виконали у ніч на 28 березня 1920 р.³⁹ За подібними обвинуваченнями стратили ще сімох осіб.

У місті ще з 1917 р. спостерігався значний дефіцит грошових знаків, особливо невеликого номіналу, що призводило до затримки виплати зарплат та різного роду зловживань. Однією із причин виготовлення фальшивих грошей стали грошові знаки великих номіналів. У 1920 р. більшовицька влада відразу заборонила використання грошових знаків попередніх режимів. Цей факт негативно вплинув на повсякденне життя громадян, оскільки доводилося видавати декільком робітникам 10-тисячний казначейський білет, а ті змушені були обмінювати його у спекулянтів. Влада визнавала, що цей

«на перший погляд незначний факт створює в Одесі справжню контрреволюцію»⁴⁰.

Для вирішення проблеми влада, як це вже практикувалося у попередні роки, почала друкувати власні бони. Але й це не вирішило ситуації, тому виготовлення фальшивих грошових знаків, у тому числі дрібних номіналів, стало поширеним явищем. Тому ОГНК повела тривалу боротьбу, регулярно протягом року розстрілюючи фальшивомонетників.

³⁹ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 3, спр. 282, арк. 16.

⁴⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 252, арк. 9.

Серед розстріляних 19 осіб був і Г. Дмитрієв, який у 1919 р. за радянської влади був помічником начальника особливого відділу. Під час окупації Одеси добровольчими військами його арештували і він, за версією слідства, погодився стати провокатором й зрадив «революційних товаришів». Про справу Г. Дмитрієва писала газета «Вісті/Известия», демонструючи, таким чином, боротьбу за чистоту чекістських лав. Зокрема, у газетних публікаціях йшлося про те, що 22 березня слідчий Дорін склав обвинувальний висновок, де Г. Дмитрієва звинуватили у «видачі товариша Планціса, Начиновича й серба, які були розстріляні контррозвідкою до суду». Розглянувши справу Г. Дмитрієва, колегія ОГНК ухвали вищу міру покарання. Про те, як проводилося слідство, на підставі якого колегія ОГНК ухваливала смертні вироки, свідчать матеріали реабілітації. 1995 р. справу переглянули співробітники прокуратури й ухвалили наступне рішення:

«Рішення не відповідали зібраним у справі доказам. Дмитрієв пред'явлені йому обвинувачення не визнав. Свідчення свідків не є прямими. Це стосується й інших доказів».

Г. Дмитрієва реабілітували

«у зв'язку з відсутністю сукупності доказів здійснення ним злочину»⁴¹.

У протоколі засідання колегії ОГНК від 26 березня 1920 р. привертає увагу ще одна справа, фігурантами якої були Веньямін та Марія Вендетта-Гордон. Про цю резонансну справу секретаря ОГНК у 1919 р. Веньяміна та його дружини, яких було арештували співробітники ОНСК 18 лютого, газета «Вісті/Известия» також подала детальний звіт. Під час слідства з'ясували, що Веньямін та його дружина після відступу Червоної армії у серпні 1919 р., вступили до добровольчої контррозвідки і зрадили комуністичне підпілля. На першому засіданні ревтрибуналу 4 березня 1920 р. за головування Н. Тимофєєва розглядалася саме справа Веньяміна та його дружини. У журналістському звіті зазначалося, що про співпрацю з добровольчою контррозвідкою Веньяміна та Масальського (йому вдалося втекти) було

⁴¹ Одесский мартиролог... – С. 187.

відомо ще за «влади добровольців». Але в цій історії цікавий нюанс стосовно Марії Вендетти-Гордон. У газетній публікації її імені не оприлюднювали, але наголошувалося, що вона розіграла роль видуманої у добровольчій контррозвідці «Дори», яка, нібито, у 1919 р. особисто закатувала чи то 400, чи то 700 осіб. Згідно версії слідства ОНСК, цей персонаж придумала добровольча контррозвідка, а дружина Веньяміна зіграла її роль⁴². На жаль, газетні публікації не розкрили деталей цієї справи, як її подали слідчі ОНСК. До всього, три номери газети «Вісті/Известия» відсутні за цей період. Можливо саме в них містилася ще якась інформація з цього процесу, особливо стосовно реальності існування персонажу «Дори».

У протоколі засідання колегії ОГНК міститься запис про те, що Веньяміна та Марію Вендетту-Гордон звинуватили у «провокації й видачі комуністів та радянських працівників під час влади добровольців, а також у службі у контррозвідці за добровольців»

й тому вони підлягали розстрілу⁴³.

Із 19-ти осіб, стосовно яких колегія ОГНК ухвалила смертну кару, укладачі «Одесского мартиролога» на той час змогли виявити справу лише Г. Дмитрієва. Нині є доступно ще одна справа з цього списку, що знаходиться в УСБУ в Одеській області. Це справа С. Литвинова, штурмана далекого плавання, який у 1919 р. викладав на курсах торгового морехідного училища та написав листа товаришу міністра торгівлі й промисловості денікінського уряду Верховському про зловживання у навчальному закладі. Саме цей лист став підставою для звинувачення у тому, що він є «переконаним ворогом радянської влади». На захист С. Литвинова став колектив профспілки водного транспорту. До ОГНК надійшло звернення за підписом десятків осіб. Підписанти запевняли, що у діях С. Литвинова не було нічого антирадянського. Але клопотання не допомогло.

⁴² Вісті Одеського Губерніального Революційного Комітету. – 1920. – 5 березня.

⁴³ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 3, спр. 282, арк. 17зв.

Хоча справа знаходиться у фонді припинених справ, але матеріали про реабілітацію С. Литвинова відсутні⁴⁴.

Протокол цього засідання колегії ОГНК підписали С. Реденс, М. Дейч, Л. Заковський та секретар В. Буш. Їхні підписи завірені резолюцією Жукова «затверджую», підпис П. Кіна відсутній.

Наступне засідання колегії ОГНК відбулося 30 березня 1920 р. На ньому були присутні лише С. Реденс, завідувач особливим відділом Л. Заковський, завідувач секретним відділом М. Дейч та завідувач загальним відділом Уральцев. Останнього призначили секретарем засідання замість В. Буша, якого направили у розпорядження особливого відділу. Колегія ухвалила рішення про звільнення 32 осіб, до концтабору направили 6 осіб, продовжено слідство стосовно 3 осіб, 4 справи передали до ревтрибуналу. Розстрільні рішення ухвалили стосовно 7 осіб. Серед них був Г. Сичов, якого звинуватили у «видачі радянських службовців білогвардійцям». У 1994 р. Г. Сичова реабілітували «у зв'язку з відсутністю доказів його вини»⁴⁵.

У квітні політичний терор в Одесі набув нових обертів та отримав нові імпульси. Цього місяця колегія ОГНК вісім разів проводила засідання. Перше засідання відбулося 3 квітня 1920 р. На ньому ухвалили звільнити 28 осіб, щодо 6 справ продовжили слідство, 2 справи спрямували до ревтрибуналу, до концтабору ув'язнили 21 особу. Стосовно 6 осіб ухвалили рішення про розстріл⁴⁶. Згодом 4 із розстріляних осіб реабілітували. Два червоноармійці «надзвичайного батальйону», які здійснили збройний напад та пограбування, реабілітації не підлягали.

Третього квітня в Одесі розпочав роботу Селянський повітовий з'їзд, засідання якого тривали до 8 квітня. У роботі з'їзду брали участь 264 делегати, з яких 107 були комуністами, 84 борбистами, 8 боротьбистами, 55 безпартійними. Такий склад делегатів з'їзду засвідчив, що Українська партія лівих есерів мала значну підтримку на селі, яку вони прагнули закріпити

⁴⁴ ГДА СБ України, м. Одеса, спр. 14757-п, [Литвинов С. І].

⁴⁵ Одесский мартиролог... – С. 236.

⁴⁶ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 3, спр. 282, арк. 263в. – 283в.

на з'їзді, вимагаючи рівного представництва з комуністами у його президії. Вони навіть влаштували з цього приводу демарш, але, врешті-решт, змирилися з домінуванням комуністів.

Показовим в роботі з'їзду став факт його відкриття головою Одеського повітового ревкому Соколовим. Він заявив, що на з'їзді представлено інтереси малоземельного та безземельного селянства, яке не сприймало гасло агентів Петлюри та Денікіна: «Ми за Радянську владу, але проти комуні». Першим надали слово голові Одеського губерньського ревкому, більшовику П. Кіну. Він наголосив, що з'їзд має обрати такий виконком, який зможе

«збити голову куркульсько-поміщицький гідри», оскільки в іншому випадку «голову буде відтато нам»⁴⁷.

Цю тезу поглибив завідувач відділу управління губревкому, більшовик І. Клименко у доповіді «Про завдання Радянської влади». Він заявив, що

«провокатори, куркулі, багатії, офіцери, мироїди, всі ті слуги буржуазії, у яких Радянська влада відбрала привілеї й капітали, не можуть заспокоїтися»,

а тому

«всіх цих ворогів робітничо-селянської революції ми можемо і повинні знищити».

Про необхідність спрямування «всіх вільних сил на боротьбу з бандитизмом петлюрівщини» та застосування найсуворіших заходів задля викорінення цього зла, очищення від нього українського села зазначив у виступі борбист В. Арнаутів. За результатами перших двох днів роботи з'їзду делегати одностайно ухвалили резолюцію, де наголошувалося:

«Радянська влада повинна проявити енергію і волю у боротьбі з куркульсько-поміщицькою контрреволюцією»⁴⁸.

Проголошені засади продовжилися у діяльності новообраної Одеської ради робітничих і червоноармійських депутатів,

⁴⁷ Вісті Одеського Губерніального Революційного Комітету. – 1920. – 7 квітня.

⁴⁸ Там само. – 9 квітня.

перший пленум якої відбувся 9 квітня. Комуністи та «співчуваючі» отримали 70,8% місць, борбисти – 11,6%, меншовики й праві есери – 4,4%, безпартійні – 10,2%. Отже, маючи абсолютну більшість, комуністи одним з перших рішень ради домоглися ухвалення резолюції про вигнання з неї меншовиків. Останні разом з есерами залишили залу засідань. Цей крок більшовики пояснювали тим, що прихильникам представницької демократії немає місця в органі диктатури пролетаріату. В Одесі меншовиків лише вивели зі складу Одеської ради. Серед київських меншовиків у березні провели масові арешти, а вже 23 березня 1920 р. рішенням ревтрибуналу чотирьох з них ув'язнили до концтабору, а п'ятьох позбавлено політичних прав⁴⁹.

Радянська історіографія про обрання до Одеської ради представників інших політичних партій навіть не згадувала. Так, зокрема, у виданні «Одесса. Очерк истории города-героя» зазначалося, що у «міській Раді понад дві третини депутатів склали комуністи, інші були безпартійними, які переважно йшли за більшовиками»⁵⁰. В іншому виданні стверджувалося, що «на виборах до Одеської міської ради повну перевагу мали комуністи, які отримали понад 70% депутатських місць»⁵¹, не пояснюючи політичну приналежність інших 30% депутатів. Радянські видання не повідомляли про особливості виборів того часу. Відповідно до Конституції УСРР 1919 р., вибори не були загальними, оскільки у них не брали участі «позбавленці», голосування було відкритим, кандидатури обговорювалися на зборах і тут же обиралися шляхом підняття рук. Також не повідомлялося, що у виборах брало участь трохи більше чверті населення міста (110 тис. осіб), з них 18,2 тис. були червоноармійцями, тобто не були місцевими. Завдяки таким виборцям рада була не тільки робітничою, а й червоноармійських депутатів. Тривалий час радянська історіографія не згадувала про ради, у складі

яких були представники не тільки більшовицької, а й інших партій. Вважалося, що такі вибори і ради не «відбулися»⁵².

Отримавши абсолютну владу, більшовики намагалися закріпити цей статус. Голова Одеського комітету КП(б)У Я. Гамарник на першому пленумі ради наголосив:

«[...] фракція комуністів-більшовиків, яка має в раді більшість, буде твердо й неухильно проводити політику диктатури пролетаріату, вірно й незмінно стояти на сторожі Радянської влади, нещадно розправлятися з відвертою й прихованою контрреволюцією»⁵³.

Наступним кроком ради стало виключення з неї представників партії лівих есерів-інтернаціоналістів (активістів), яку губревком оголосив контрреволюційною.

Ці події ще раз засвідчили той факт, що більшовики налаштувалися на створення монопартійної системи. Дослідник історії міських рад радянської України у 1920–1930-ті рр. О. Гонтар наголошував, що з перших днів

«міські ради знаходилися під керівництвом Компартії, що використовувала різні засоби для здійснення контролю над їх діяльністю. Були факти безпосереднього втручання парткомів у роботу Рад та їх підміни»⁵⁴.

Маніпулювання виборами у ради свідчило про початок зрощування комуністичних структур із радами всіх рівнів, утверджуючи таким чином державний статус Компартії⁵⁵. Диктатура пролетаріату насправді означала диктатуру Компартії, однак при цьому «вони стежили за тим, щоб не вживати цей останній термін»⁵⁶.

⁵² Історія Одеси / Колектив авторів; голов. ред. В. Н. Станко. – Одеса: Друк, 2002. – С. 319.

⁵³ Вісті Одеської Ради Робітничих і Червоноармійських Депутатів. – 1920. – 11 квітня.

⁵⁴ Гонтар А.В. Городские Советы Украины: история становления и развития (20–30-е годы). – К.: Одесса: Вища школа, 1990. – С. 42.

⁵⁵ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К.: Основи, 1996. – С. 59.

⁵⁶ Там само. – С. 45.

⁴⁹ Мовчан О.М. Придушення меншовицької опозиції в профспілковому русі України (1920–1924 рр.) // Укр. іст. журн. – 1993. – № 2–3. – С. 39, 40.

⁵⁰ Одесса. Очерк истории города-героя. – Одесса, 1957. – С. 181.

⁵¹ Из истории Одесской партийной организации. – Одесса: Маяк, 1964. – С. 238.

Відповідно рада, якою керували комуністи, формально контролювала діяльність «Одеської губернської надзвичайної комісії для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами при Одеському виконкомі». Саме такою стала повна офіційна назва цього карального органу. На виконком також покладалася функція карати чи помилувати осіб, засуджених ревтрибуналом. На першому засіданні виконком у складі 17 комуністів та 3 борбистів, затвердив смертний вирок Іллі Луценку, 18-річному юнакові, якого колегія ОГНК 30 березня 1920 р. звинуватила у зрадництві: «видавав комуністів білогвардійцям та служив у них»⁵⁷. Справу передали на розгляд ревтрибуналу. Про справу І. Луценка газета «Вісті» подала детальний звіт. Виявилося, що юнак затримав через «особисті рахунки» у січні 1920 р. на ст. Вінниця колишнього шкільного товариша Шехтера, який, як згодом виявилось, був комуністом. Шехтера передали до військово-польового суду. Врешті-решт, Шехтеру вдалося втекти з-під арешту і тепер вже він помстився І. Луценку. Невдовзі І. Луценка застрелили «під час спроби втечі за два квартали від будівлі ОГНК»⁵⁸.

Газетний репортаж відповідав реальному розвитку подій. Це засвідчили матеріали архівно-кримінальної справи. І. Луценко під час двох допитів у ОГНК факт затримання Шехтера визнав, але заперечував зрадництво інших комуністів та службу у контррозвідці. Ревтрибунал за участі обвинувача та захисника, заслухавши свідків, ухвалив рішення про розстріл юнака. І. Луценко подав клопотання про помилування, але його відхилили. Під час супроводу його до комедатури, І. Луценко намагався втекти, але його поранили і вже пораненого доставили до комедатури і виконали вирок⁵⁹.

Наступні два засідання колегії ОГНК, що відбулися 9 та 15 квітня 1920 р., не відрізнялися від попередніх. 3-підварти звільнили 30 осіб, до концтабору ув'язнили 11 ос., сім справ переда-

ли до ревтрибуналу, продовжили слідство щодо 3 справ. Семіро осіб розстріляли, із них трьох за спекуляцію валютою. Серед розстріляних був штабс-капітан В. Іноземцев. Газета «Вісті/Известия» повідомляла, що

«під час обшуку у нього на квартирі виявили вогнепальну зброю, три фотоапарати, 75 печаток, підроблений радянський мандат, листівка білогвардійців з назвою "Все за єдиную Русь" й чимало інших документів, що слугували доказом його участі у контрреволюційній діяльності. Під час допиту Іноземцев зізнався, що служив у контррозвідці та працював з документами НК. Дізнання встановило, що Іноземцев, будучи співробітником контррозвідки, збирав відомості про діяльність радянських працівників, візники з газет виключно для антирадянської агітації й намагався підривати престиж Радянської влади»⁶⁰.

У 1994 р. справу В. Іноземцева переглянули, у висновку прокурора, зокрема, зазначалося:

«із протоколів допитів свідків ніяких конкретних дій проти революції не проглядається».

Останнє стало підставою для реабілітації⁶¹.

Ситуація радикально змінилася на засіданні 16 квітня 1920 р., коли члени колегії ОГНК ухвалили рішення про розстріл 43 осіб. До концтабору направили 16 осіб, до ревтрибуналу відправили 4 справи, продовжили слідство по 6 справах, звільнили 17 осіб. Дев'ятнадцятого квітня колегія ОГНК ухвалила рішення про розстріл двох осіб. Одного звинуватили «як шпигуна румунської контррозвідки», іншого – «у збройному нападі та грабунку співробітника УТЧК»⁶². Також колегія відправила до концтабору 4 осіб, 7 справ передала до ревтрибуналу, звільнила 7 осіб.

21 квітня, вперше у 1920 р., у газеті «Вісті/Известия» надрукували розстрільний список із 60 осіб. Ухвалення колегією ОГНК 16 квітня рішення про розстріл 43 осіб, публікація розстрільного списку саме у день відкриття 2 губернського з'їзду рад

⁵⁷ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 3, спр. 282, арк. 23.

⁵⁸ Вісті Одеської Ради Робітничих і Червоноармійських Депутатів. – 1920. – 14, 17 квітня.

⁵⁹ Держархів Одеської обл., ф. Р-1774, оп. 1, спр. 511, арк. 96.

⁶⁰ Вісті Одеського Губерніального Революційного Комітету. – 1920. – 9 квітня.

⁶¹ Одесский мартиролог... – С. 273.

⁶² ГДА СБ України, ф. 6, оп. 3, спр. 282, арк. 49зв.–50.

було, на нашу думку, стимулом для ухвалення необхідних комуністам рішень і, водночас, демонстрацією реальної влади.

Публікації списку передувала вступна стаття, що покликала на роз'яснити ухвалу надзвичайної комісії. Загальні фрази про НК – бойовий орган пролетарської революції, що захищав робітників і селян від внутрішньої контрреволюції – вичаляли тезу про те, що в Одесі, як і радянській Росії, НК буде

«розпеченим залізом виривати всіх тих, хто хотів би у передсмертних конвульсіях захопити в свої смердючі обійми пролетарську революцію».

Рішення з'їзду рад ОГНК були необхідні для освячення смертних вироків «душителям пролетарської революції», оскільки розстріли проводилися

«волею робітників і селян в особі своїх представників – колегії Одеської надзвичайної комісії».

Перші 18 осіб опублікованого списку належали до кримінального світу. Цим самим НК звітувала про реальні наслідки діяльності особливого відділу для боротьби з кримінальним бандитизмом, що був створений при НК на початку квітня 1920 р. Вже через декілька днів після створення цього відділу НК повідомляла про ліквідацію бандитських груп на «Сахалінчику» та в інших криміногенних районах міста. Серед розстріляних також було 17 фальшивомонетників.

У співпраці з добровольчою контррозвідкою та переслідуванні й страті комуністів звинуватили 25 осіб. Причому, лише двох осіб звинуватили у прямій причетності до вбивств комуністів. Серед страчених шестеро осіб були пов'язані з радянською владою, служили у міліції, у спеціальному батальйоні ОГНК тощо. Четверо з них звинуватили у хабарництві, в тому числі під час обшуків, двоє брали участь у збройних пограбуваннях («нальотах»). Страта цих осіб також демонструвала виконання обіцянок НК про власне очищення від шкідливих елементів.

Про одного із фігурантів, П. Купарадзе, традиційно поінформувала читачів газета «Вісті/Известия». Зокрема, повідомлялося, що

«дзнання й опитування свідків встановило, що Купарадзе за добровольців служив у контррозвідці, де брав активну участь в

арештах комуністів. Коли у 1919 році радянська влада залишила місто, він на чолі контрреволюційного грузинського загону захопив владу у місті. Очною ставкою встановлено, що Купарадзе вимагав 10 тис. рублів за звільнення арештованого контррозвідкою колишнього співробітника НК Кінберга»⁶³.

У розстрільному списку зазначалося:

«Служив у контррозвідці, про що сам зізнався під час допиту. Бив арештантів, які були запідозрені у причетності до більшовизму».

У 1994 р. П. Купарадзе реабілітували⁶⁴.

У день відкриття з'їзду, 20 квітня 1920 р., крім розстрільного списку, газета «Вісті/Известия» опублікувала редакційну статтю члена губкому КП(б)У С. Ігулова. Він визначив головним завданням форуму ухвалення рішень про остаточну ліквідацію бандитизму. На думку автора, без репресивних кроків неможливе втілення комуністичних засад земельної, продовольчої й господарської політики. Автор статті закликав швидко й рішуче встановити твердий революційний порядок:

«Об'єднана воля трудівників міста й села, виражена з'їздом, повинна показати контрреволюції, яка принишкла, що даремні її сподівання на дезорганізацію Радянської влади і всього плану соціалістичного будівництва»⁶⁵.

На з'їзд прибули делегати з Одеського, Тираспольського, Очаківського, Ананіївського та Балтського повітів. За збігом обставин саме цього дня Раднарком УСРР ухвалив «Коротку інструкцію для боротьби з бандитизмом і куркульськими повстаннями», де основна увага приділялася посиленню репресивних заходів проти селянства⁶⁶.

Подаючи звіт про перший день роботи цього з'їзду, «Вісті» повністю надрукували текст вітального виступу українською мовою представника делегації Балтського повіту Я. Нечитайлюка:

⁶³ Вісті Одеського Губерніального Революційного Комітету. – 1920. – 7 квітня.

⁶⁴ Одесский мартиролог... – С. 288.

⁶⁵ Вісті Одеської Ради Робітничих і Червоноармійських Депутатів. – 1920. – 20 квітня.

⁶⁶ Архирейський Д., Ченцов В. Влада і селянство в Україні у 20-ті рр. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1999. – № 1-2. – С. 88.

«Ми, представники від Балтського повіту, хочемо, аби від тих постанов, які ми винесемо на губернському з'їзді, затрусила вся земля [...] і на віки зникли з лиця землі всі контрреволюціонери, всі бандити, всі спекулянти, всі кулаки, всі провокатори! [...] Для всіх них ми відшукаємо кару і місце на шахтах Донбасейну, на золотих копальнях Сибіру, на дні бурхливого моря!»⁶⁷.

Центральною подією другого дня роботи з'їзду стала доповідь І. Клименка з уже традиційною темою: «Про завдання Радянської влади». За підсумками обговорення цієї доповіді одностайно ухвалили резолюцію, де провина за голод та розруху, за руйнацію «планомірного будівництва робітничо-селянської держави» покладалася на «денікінських та петлюрівських агентів, які у союзі з польськими панамі, грабіжниками й бандитами, розбрелися по всіх глухих кутках Радянської України та, опираючись на куркулів-мироїдів, почали вести свою провокаційну роботу, почали стріляти у Радянську владу». У резолюції пропонувалося «всіх бандитів оголошувати поза законом», у «поплічників бандитів» конфіскувати майно та передати «до фонду робітничо-селянської держави». Також на населення сіл покладалася відповідальність перед радянською владою за «бандитизм та куркульську контрреволюцію»⁶⁸.

Боротьбі з бандитизмом делегати присвятили окремий день роботи з'їзду. Із доповіддю виступив делегат Аносов. Серед причин поширення бандитизму назвав активну його підтримку куркулями, яких «підживлює білогвардійський елемент та колишні жандарми й поліцейські». Доповідач пропонував негайно роззброїти «куркульський елемент». Я. Нечитайло у виступі наголосив про необхідність розрізняти кримінальний й політичний бандитизм. На його переконання, повстанський рух Ю. Тютюнника значною мірою підживлювався «провокаційним роздумуванням національно-шовіністичних страстей».

У підсумку делегати під бурхливі аплодисменти одностайно ухвалили резолюцію, де зазначалося:

⁶⁷ Вісті Одеської Ради Робітничих і Червоноармійських Депутатів. – 22 квітня.

⁶⁸ Там само. – 23 квітня.

«Мирне соціалістичне будівництво на Україні затримується, а в деяких місцевостях стає неможливим, через махровий бандитизм, який живиться нероззброєним войовничим куркульством, яким керують білогвардійські офіцери й агенти польської шляхти, Петлюри, Тютюнника тощо».

Резолюція закликала

«жити найрішучіших заходів щодо роззброєння куркульства й неблагонадійних елементів»,

повторювала тезу про оголошення бандитів поза законом. Делегати закликали боротися з провокаціями, які

«поширювали агенти Денікіна, Петлюри, польської шляхти й Тютюнника про насильницьке запровадження комуни»

та роз'яснювати всім, що

«на підставі декрету Всеукраїнського робітничо-селянського уряду ніяких насильницьких комун немає і всякий, хто силою буде запроваджувати комуну, оголошується поза законом»⁶⁹.

Підводячи підсумки роботи з'їзду, газета «Вісті/Известия» опублікувала редакційну статтю з промовистою назвою «Смерть бандитам!». Це гасло завершувало відповідну резолюцію з'їзду й положення цієї резолюції, на думку редакції газети, були найбільшим досягненням губернського з'їзду рад. У статті вкотре наголошувалося, що

«з'їзд намітив рішучі заходи цієї боротьби й відрізав всі шляхи контрреволюціонерам, які намагалися би надягнути на бандитизм політичне вбрання, вказав вірні шляхи для ліквідації провокацій петлюрівських та денікінських агентів».

Тепер лише залишалося

«зробити все для того, щоб бандитизм ніколи не міг відродитися ні в селі, ні в місті»⁷⁰.

Рішення 2-го губернського з'їзду рад щодо «боротьби з бандитизмом і контрреволюцією» стали кульмінацією формальної підтримки репресивної політики комуністичної влади. Одночас делегати з'їзду рад лише фіксували реально існуючий стан речей.

⁶⁹ Вісті Одеської Ради Робітничих і Червоноармійських Депутатів. – 27 квітня.

⁷⁰ Там само. – 1920. – 28 квітня.

21 квітня 1920 р. колегія ОГНК розглядала лише організаційні питання. 23 квітня колегія ОГНК у складі голови С. Реденса, членів Л. Заковського, М. Дейча та М. Віхмана ухвалила рішення про розстріл 20 осіб, до концтабору ув'язнили 38 осіб, 3 справи передали до ревтрибуналу, з-під варті звільнили 34 особи. Зі списку розстріляних осіб п'ятьох реабілітували.

Дві справи знаходяться в архіві УСБУ в Одеській області. В одній зберігаються протоколи допитів обвинувачених, свідків та потерпілої особи. Двоє молодих людей, один з яких був комуністом та співробітником ОГНК, вирішили «провести арешт дружини фальшивомонетника» для отримання викупу за «звільнення від арешту». Але у жінки грошей не виявилось, тому їх отримання перенесли на наступний день. Під час пошуку грошей, один зі знайомих цієї жінки «запропонував співробітнику НК подивитись як співробітники губНК беруть хабарі». Під час отримання грошей 20 квітня ці двоє осіб були арештовані та 26 квітня 1920 р. розстріляні. Таким чином, колегія ОГНК рішенням ще раз засвідчила, що буде жорстоко карати тих, хто буде

«підіривати радянську владу та компрометувати надзвичайну комісію»⁷¹.

Ймовірно, ця справа належить до категорії справ, що на реабілітацію не подавалися.

Наступна справа, подавалася на реабілітацію, але перший заступник прокурора Одеської області у 1995 р. зробив висновок про те, що

«Панченко Сергій Іванович був обґрунтовано притягнутий до кримінальної відповідальності, а тому реабілітації не підлягає».

Цьому висновку старшого радника юстиції передував стислий виклад матеріалів справи. Фігурант справи С. Панченко, 1894 р. н., родом із м. Харкова. У 1918 р. він, будучи офіцером царської армії, добровільно вступив до лав «петлюрівської армії офіцером для доручень». Під час наступу Червоної армії втік до Польщі, а після вступу до Одеси Добровольчої армії повернувся до Украї-

ни, вступив до драгунського полку та був призначений начальником комендантської команди м. Тульчина. Очолюючи цю команду, С. Панченко особисто арештував колишнього комісара з продовольчих питань Сапаріна, военкома Разводовського та 4-х прихильників радянської влади. Всі вони були звільнені Червоною армією після захоплення нею м. Тульчина. Під час допиту у ОГНК С. Панченко визнав факт цих арештів, наголосивши, що виконував наказ коменданта міста та заперечив факт побиття арештованих. Останній факт підтвердив свідок, колишній арештований, який наголосив, що Панченко не стримував підлеглих, коли ті змушались над арештованими⁷². Ця та подібні їй справи породжують питання: яка доля чекає на справи цих осіб під час нової етапу реабілітації?

У засіданні колегії ОГНК 23 квітня 1920 р. також брав участь начальник особливої групи при управлінні начальника НК і особливого відділу при ревкомі УСРР Ф. Мартинов. Після його доповіді двох осіб ухвалили розстріляти, одну особу ув'язнили до концтабору за звинуваченням «у бандитизмі» та «приналежності до бандитської зграї», ще 4 особи потрапили до концтабору за «праздношатаємство».

Інші особи з затвердженого розстрільного списку від 23 квітня 1920 р. цього засідання колегії були страчені за наступними звинуваченнями:

«за службу у білих у контррозвідці та вбивстві декількох комуністів», «за “нальот” та спробу втечі з тюрми», «за переховування контрреволюціонерів», «за скоєння злочину за посадою».

За останнім формулюванням розстріляли двох співробітників ОГНК. В. Скуратова розстріляли «як жорстокого начальника тюрми стосовно ув'язнених комуністів», Є. Іванова «як голову військово-польового суду у Миколаєві за білих»⁷³.

26 квітня відбулося завершальне квітнєве засідання колегії ОГНК, де брали участь голова С. Реденс та члени Л. Заковський, М. Дейч, Уральцев і Соколов. Вони ухвалили рішення про вбивство 9 осіб, до концтабору ув'язнили 11 осіб, до ревтрибуналу

⁷¹ ГДА СБ України, м. Одеса, спр. 017045, [Гельтман Л.Н., Непомаший-Гарамов Т.С.].

⁷² ГДА СБУ, м. Одеса, спр. 016981, [Панченко С.І.].

⁷³ Там само, арк. 58–64.

передали 2 справи, продовжили слідство стосовно семи осіб, 34 особи звільнили. Одна особа, чію вину було доведено, померла до проведення засідання колегії. Зі списку розстріляних осіб, одну особа реабілітували, її анована справа міститься у «Одесскому мартирологу».

Ще одна справа з цього розстрільного списку на двох осіб зберігається в архіві УСБУ в Одеській області. Останній аркуш цієї справи містить датований 1994 р. короткий припис: «Не підпадає під Закон». Співробітників районної транспортної надзвичайної комісії (РТНК) Афанасія Красова та Петра Арбузова звинуватили «у провокації». А. Красов походив з Орловської губернії, мав 32 роки, за спеціальністю був токарем, одружений, дітей не мав. П. Арбузов походив з Тверської губернії, мав 41 рік, походив із службовців, одружений, дітей не мав⁷⁴.

«Провокація» А. Красова полягала у тому, що він, працюючи уповноваженим секретним співробітником РТНК, у чій обов'язки входив «нагляд за контрреволюційною діяльністю елементів міста і села», отримав право вербувати секретних співробітників на власний розсуд. Для контролю за його діяльністю «в число завербованих ним співробітників було командировано співробітника ГубНК», який з'ясував, що серед співробітників Красова є колишні офіцери, які служили у контррозвідці. Як вже співробітникам РТНК А. Красов видавав цим особам мандати на право носіння зброї та посвідчення радянських працівників. Вже під час слідства з'ясувалося, що Красов був мобілізований до лав Червоної армії у 1918 р., вступив до Компартії, його дивізія була направлена на південь України, де була розформована за антисемітські настрої. У 1919 р. він залишився в Одесі, перебував у підпіллі. За версією слідства, за його ініціативи

«мав відбутися арешт підпільної організації комуністів морського району».

Сам Красов на допиті пояснював факт прийняття на службу до РТНК колишніх офіцерів з контррозвідки тим фактом, що під час денікінської влади дехто з цих офіцерів врятували йому життя і тепер він хотів їм віддячити.

⁷⁴ ГДА СБ України, м. Одеса, спр. 017265, [Красов А.М., Арбузов П.О.].

«Провокація» П. Арбузова виявилася у тому, що він переслідував мету отримати від колишніх офіцерів позитивні відгуки, коли знову буде відновлено «добровольчу владу». Під час допиту Арбузов вину свою не визнав.

У цій справі арештували ще 11 осіб, які були завербовані А. Красовим для служби у РТНК. Всі вони були звільненні як не причетні до цієї справи. Офіцери, чії прізвища згадувалися у матеріалах цієї справи, арештовані не були, відповідно ніяких свідчень не давали, а тому питання про те, чи існувала у перші місяці після приходу більшовиків до Одеси у 1920 р. підпільна офіцерська організація, залишається відкритим. Із матеріалів справи можна лише зробити припущення, що ці офіцери, які потрапили у екстремальну ситуацію, перш за все, намагалися врятувати своє життя.

У більшовицькій країні не знайшлося місця для П. Вікторовського «як шкідливого елемента для радянської влади, який служив у білих у якості помічника пристава»; для В. Левдікова та А. Левдікова, «дружини і сина колишнього жандармського полковника, син служив у відділі пропаганди при головнокомандувачі Півдня Росії, вона відверта монархістка, утримувала у себе білогвардійську явку до арешту»; для П. М'ястковського, який «служив у білогвардійській контррозвідці та вимагав гроші у громадян»; для В. Петухова та І. Василювського, які «служили у державній варті за білих, займали там відповідальні посади»⁷⁵ та ін.

Незважаючи на очікування місцевих більшовиків, селянський повстанський рух в Одеській губернії не набув масового характеру. Згадуване делегатами прізвище Ю. Тютюнника стосувалося подій Першого Зимового походу, коли у середині квітня війська під командуванням генерала М. Омелянович-Павленка (Ю. Тютюнник в автобіографії зазначав, що генерал «формально був командувачем армією»⁷⁶) пройшли з боями

⁷⁵ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 3, спр. 282, арк. 68–75 зв.

⁷⁶ Божко О. Генерал-хорунжий армії УНР. Невідома автобіографія Ю. Тютюнника // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1–2 (6–7). – С. 47.

північні повіти губернії. Так, 16 квітня 1920 р. українське військо захопило м. Вознесенськ, 24 квітня – м. Ананьїв, а 25 квітня – м. Балту. Про те, що Ю. Тютюнник був «натхненником Зимового походу» й саме з ним пов'язувався «петлюрівський рух» підтверджували донесення особливого відділу Південно-Західного фронту до ВНК. Зокрема, зазначалося, що «банда Тютюнника у 2500 штиків, 700 шабель зайняла м. Вознесенськ»⁷⁷. Газетні повідомлення також інформували читачів про діяльність «тютюнниківців» у районі Первомайська й Вознесенська, на ст. Шестаковка, де ними було здійснено диверсію на залізницю⁷⁸.

Особливістю Першого Зимового походу, наголошував у спогадах М. Омелянович-Павленко, було постійне пересування військових підрозділів. Війська не затримувалися на одному місці. Хоча командування армії «ніколи само не підбивало селян на повстання», але у багатьох випадках «ініціатива повстання виходила від самого населення»⁷⁹. М. Омелянович-Павленко згадав також про короткі зустрічі з отаманами Й. Пшонником та С. Заболотним.

Потужною силою був повстанський загін, сформований на основі 1-го Чорноморського полку, який, за задумом радянського командування, мав започаткувати 4-у Українську-Галицьку бригаду із вояків армій УНР та УГА. Але 6 квітня 1920 р. у Тирасполі полк під командуванням полковника Й. Пшонника разом з кавалерійським полком УГА, яким командував Е. Шепарович, підняли повстання проти радянської влади та проголосили у місті «Українську народну республіку», що проіснувала два дні⁸⁰. Закріпитися повстанцям у Тирасполі не вдалося, з

⁷⁷ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939: док. и матер. в 4-х т. / Т. 1. 1918–1922 гг. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М.: РОССПЭН, 2000. – С. 259.

⁷⁸ Вісті Одеської Ради Робітничих і Червоноармійських Депутатів. – 1920. – 9, 10, 18 квітня.

⁷⁹ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920): док.-худ. вид. / Упоряд. М. Ковальчук. – К.: Темпора, 2007. – С. 357.

⁸⁰ Вісті Одеської Ради Робітничих і Червоноармійських Депутатів. – 1920. – 15, 16 квітня.

Одеси на придушення цього виступу більшовики спрямували значні сили.

Це повстання у Тирасполі співпало ще з одним виступом галицьких підрозділів, який відбувся на ст. Затишшя. Два повстанські загони почали рейдувати по території Ананівського повіту. До них приєднувалися місцеві селянські загони. Об'єднані повстанські сили встановлювали у повіті владу УНР та утримували територію повіту до приходу військ армії УНР. Так, 23 квітня комендант м. Ананьєва сотник Дубиновський, якого на цю посаду призначив Й. Пшонник, видав наказ, який визначав повноваження українських органів влади та проголошував «вільну торгівлю усіма продуктами та товарами»⁸¹. Останнє було особливо актуально в умовах більшовицької продрозкладки та заборони вільної торгівлі.

Повстання проти радянської влади підрозділів ЧУГА зумовило трагічні наслідки. У ніч на 8 квітня 1920 р. в Одесі загони комендантського управління оточили штаб галицького командування, що знаходився між вулицями Маразліївська, Канатна та Успенська. Більшовики провели тотальний обшук та роззброїли галицькі підрозділи. За наказом С. Реденса арештували 640 галичан, які одужували в одеських шпиталях, у тому числі 240 старшин. Також арештували командирів-галичан, які залишилися у Тирасполі.

В Одесі вояки УГА перебували ще з 1919 р. Тоді, після укладення договору з Добровольчою армією, у місті організували лікарні для хворих тифом, притулки для тих, хто одужував, та Збірну Станцію для здорових стрільців. У лютому під час боїв між Червоною та Добровольчою арміями галичани дотримувались нейтралітету, а після того як УГА об'єдналася з Червоною армією й отримала офіційну назву ЧУГА, її підрозділи продовжували перебувати в Одесі та виконувати функції з охорони міста та військового майна.

На початку квітня 1920 р. Збірну Станцію більшовики ліквідували. Для процедури ліквідації лікарень створили Команду частин, членів якої також арештували після подій у Тирасполі.

⁸¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 328, арк. 140–141.

Єдиною установою, що продовжувала функціонувати, був Збірний евакуаційний шпиталь. Більшовицька влада перестала його утримувати, і хворі опинилися перед загрозою голоду. Тоді на допомогу прийшов Комітет українців, що взяв основний тягар турботи про хворих. Також одесити-українці переховували у власних будинках галичан, допомагали отримати їм документи та переправляли до навколишніх сіл⁸².

Для вирішення «галицького питання» з Києва прибув поручик С. Галицький, який мав забезпечити відправлення з Одеси «всіх вояків ЧУГА до своїх частин». Причому, у зверненні до галичан поручик наголошував, що «хто не з'явиться і не виїде зі мною, за його безпечне перебування в Одесі не ручаюсь»⁸³.

На засіданні 23 квітня 1920 р. колегія ОГНК розглянула питання про арештованих галичан та конфісковане у них військоове та особисте майно. Колегія ухвалила рішення «галичан з-під варти звільнити, майно повернути». Рішення виконали наступного дня, 24 квітня, про що свідчив відповідний припис⁸⁴.

Але відбулися непередбачувані події. Галичани зібралися на Товарній станції, зайняли місця у вагонах, але паротяга не подали і вони полягали спати. Вночі вагони оточили підрозділи ОГНК й відкрили вогонь, застреливши, за різними відомостями, від 20 до 60 осіб. Поранених відвезли до лікарень, віцілілих знову арештували. Ймовірно, під час розправи частині галичан вдалося сховатися, можливо не всі з'явилися на станцію. Тому 4 травня у «Вістях/Известиях» надрукували наказ голови ОГНК С. Реденса та начальника особливого відділу Л. Заковського, що зобов'язував галичан, які знаходилися у м. Одесі й околицях, з'явитися до комендатури для реєстрації. У випадку невиконання наказу на галичан та осіб, які їх переховували, чекала суворая кара «згідно законів військово-революційного часу»⁸⁵.

⁸² Филипенко А. Українська галицька армія і «одеська трагедія» // Південний-Захід. Одесика. – Одеса: Optimum, 2006. – Вип. 2. – С. 88.

⁸³ Вісті Одеської Ради Робітничих і Червоноармійських Депутатів. – 1920. – 25 квітня.

⁸⁴ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 3, спр. 282, арк. 65зв.

⁸⁵ Держархів Одеської обл., ф. Р-599, оп. 1, спр. 193, арк. 7.

Врешті-решт, переважну більшість галичан наприкінці травня 1920 р. вивезли з Одеси, але декількох офіцерів і солдат залишили під арештом та згодом розстріляли. Так, 20 червня 1920 р. розстрільний список містив прізвища чотирьох

«солдат галицької армії, які брали активну участь у підпільній організації та у підготовці повстання, поширювали відозви польського білогвардійського уряду серед червоноармійців»⁸⁶.

Це були Стефан Брикайло, Іван Денесак (1887 р. н., уродженець с. Судова Вишня біля Перемишля), Іван Іванцов (45 років), Максим Южгла. Ще трьох солдат галицької армії – Сергія Водяник-Компанського, Василя Морозова та Густава Юнака – розстріляли за звинуваченням в активній участі «у повстанні проти Радянської влади у Тирасполі»⁸⁷. Їх справи в архіві УСБУ в Одеській області поки виявити не вдалося.

Архівно-кримінальні справи на фельдшерів, поручиків галицької армії Володимира Попеля та Лаврентія Конька містять звинувачення у тому, що перший з них «через Конька мав зв'язок з Усаневичем»⁸⁸, а другий «був зв'язковим між Усаневичем та комбатареєю, також надавав відомості про озброєння батареї» і займався «контрреволюційною діяльністю»⁸⁹. Обидва були реабілітовані у 1995 р.

ОГНК продовжувала викорчовувати «дрібнобуржуазний націоналістичний дух» в Одесі. Насамперед, ліквідували Комітет українців. На допиті одна із членкинь Комітету, колишня дворянка з Ананьєва, заявила, що «я дійсно обурювалася на дії влади, що розстріляла беззбройних галичан». Також вона не заперечувала факту допомоги галичанам, які переховувалися від радянської влади, та підтвердила, що з «почуття людяності» надавала харчі хворим у шпиталях». Голову Комітету українців

⁸⁶ Вісті Одеського Губернського Виконавчого Комітету Ради Робітничих, Селянських та Червоноармійських Депутатів і Одеської Ради Робітничих та Червоноармійських Депутатів. – 1920. – 20 червня.

⁸⁷ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 3, спр. 283, арк. 14.

⁸⁸ ГДА СБ України, м. Одеса, спр. 27016-п, [Попель В.В.].

⁸⁹ Там само, спр. 27243-п, [Коньок Л.Й.].

О. Комарецьку звинуватили у «петлюрівщині». Колегія ОГНК у вердикті зазначила:

«Комарецька Олександра Миколаївна, член “Просвіти”, постачала петлюрівських агентів харчами, мала безпосередній зв'язок через Литвиненко, тому обвинувачується у контрреволюційній діяльності».

У червні 1920 р. її розстріляли. У 1994 р. О. Комарецьку реабілітували. У висновку прокурора зазначалося:

«У справі, крім Комарецької, нікого не допитали, доказів її діяльності проти радянської влади у матеріалах слідства ніяких немає»⁹⁰.

Це була не єдина жертва у «справі галичан». За переховування «галичанина Мангейма» наприкінці травня 1920 р. арештували, а на початку серпня розстріляли «австрійсько-підданого» Р. Шорейса та М. Баварія. Власницю квартири та її служницю, також австрійського походження, ув'язнили до концтабору⁹¹. У 1994 р. всі вони були реабілітовані.

Наступною проблемою для більшовиків стали одеські колонії. Пам'ятаючи про потужне повстання німців-колоністів влітку 1919 р., більшовицька влада у 1920 р. приділяла особливу увагу німецьким колоніям. Їх мешканці у переважній більшості були заможними селянами і не сприймали конфіскаційних заходів радянської влади. Спочатку більшовики почали загравати з батрацькою та бідняцькою частиною населення колоній і паралельно «тиснути» на заможну його частину.

ОГНК майже одразу почала арештовувати учасників повстання 1919 р. Першими жертвами стала родина Келлерів: батько Карл, його сини Карл (30 р.), Едуард (24 р.) та 4 доньки: Катерина (26 р.), Амалія (24 р.), Розалія (20 р.), Ольга (16 р.). На жаль, архівну-кримінальну справу на цих осіб виявити не вдалося. Відомо лише з протоколу засідання колегії, що

«за керівництво повстанням у 1919 р. німців-колоністів у Тираспольському повіті»

батька та синів розстріляли, доньок ув'язнили до концтабору⁹².

⁹⁰ ГДА СБ України, м. Одеса, спр. 26977-п, [Комарецька О.М.].

⁹¹ Там само, спр. 27041-п, [Мангейм, Шорейс Р.Ф.].

⁹² ГДА СБ України, ф. 6, оп. 3, спр. 282, арк. 62зв.

Таким чином, протягом лютого 1920 р. ОНСК, яка хоч відразу й додала до назви найменування «надзвичайної», вироки не ухвалювала. Її співробітники проводили лише арешти та слідчі дії. Потім справи передавалися до ревтрибуналу, де вони розглядалися у відкритому режимі. Ситуація змінилася у березні 1920 р., коли до Одеси прибула група «надзвичайників», що підпорядковувалася ВНК. Після нетривалого періоду реорганізації та зміни назви на ОГНК цей позасудовий орган влади почав у закритому режимі проводити засідання колегії, де ухвалювалися розстрільні рішення. Проте на цьому етапі діяльності ОГНК переважали справи, фігурантами яких були фальшивомонетники та кримінальні елементи. Якщо боротьба із кримінальною злочинністю, що набула значних розмірів, була закономірним явищем, то масове виготовлення фальшивих грошових знаків спровокувала влада, що заборонила обіг «нерадянських грошей», не забезпечивши громадян радянськими грошовими знаками, особливо дрібного номіналу. Із усієї кількості розстріляних лише 13 осіб звинуватили у «контрреволюції», «службі у контррозвідці й побитті комуністів», «видачі комуністів контррозвідці» тощо. Необґрунтованість звинувачень засвідчив факт реабілітації цих осіб у 1990-х рр.

Протягом березня-квітня 1920 р. колегія ОГНК за головування С. Реденса ухвалила рішення про розстріл 113 осіб, 110 осіб ув'язнили до концтабору, 29 справ передали на розгляд революційного трибуналу, щодо 33 справ продовжили слідство, з-під варті звільнили 182 особи. Переважну більшість осіб розстріляли й ув'язнили до концтабору у квітні 1920 р.

Отже, каральні органи більшовицької влади втілювали політику терору – придушення проявів відкритого чи прихованого спротиву комуністичному режиму представниками різних соціальних верств населення.

У наступні місяці 1920 р. політичний терор комуністичної влади в Одеській губернії почав набирати ще більших обертів. Оскільки ОГНК почала масово «розкривати петлюрівські, білогвардійські, шпигунські організації», долучилася до політики ліквідації «куркульства» та пролетаризації українського селянства.

REFERENCES

1. Arkhiereiskiy, D., Chentsov, V. (1999). Vlada i selianstvo v Ukraini u 20-ti rr. *Z arkhiviv VUCHK-DPU-NKVD-KHB – From the archives of the VUCHK-GPU-NKVD-KGB*, 1–2, 87–127. (in Ukrainian).
2. Berelovich, A., & Danilov, V. (Eds.). (2000). *Sovetskaja derevnja glazami VChK-OGPU-NKVD. 1918–1939. Dokumenty i materialy* (Vol. 1). Moskva: ROSSPEN. (in Russian).
3. Boiko, O. (2015). *Narysy zhyttia Kyieva. 1919: politika i povsiakdennist*. Kyiv: Instytut Istorii Ukrainy. (in Ukrainian).
4. Bozhko, O. (1998). Heneral-khorunzhyi armii UNR. Nevidoma avtobiografii Yu. Tiutiunnyka. *Z arkhiviv VUCHK-DPU-NKVD-KHB – From the archives of the VUCHK-GPU-NKVD-KGB*, 1–2, 24–56. (in Ukrainian).
5. Fylypenko, A. (2006). Ukrainska halytska armiia i «odeska trahediia». *Pivdennyi-Zakhid. Odesyka*, 2, 80–89. (in Ukrainian).
6. Gontar, A. (1990). *Gorodskie Sovety Ukrainy: istorija stanovlenija i razvitiia (20-30-e gody)*. Kiev, Odessa: Vysshaya Shkola. (in Russian).
7. *Iz istorii Odesskoj partijnoj organizacii*. (1964). Odessa: Majak. (in Russian).
8. Kovalchuk, L., & Razumov, G. (Eds.). (2005). *Odesskiy martirolog: dannye o repressirovannykh v Odesse i Odesskoj oblasti za gody sovetskoi vlasti* (Vol. 3). Odessa : Istoriko-memorialnoye izdaniye. (in Russian).
9. Kulchytskyi, S. (1996). *Komunizm v Ukraini: pershe desiatyrichchia (1919–1928)*. Kyiv: Osnovy. (in Ukrainian).
10. Melgunov, S. (1990). *Krasnyj terror v Rossii: 1918–1923* (5th ed.). Moskva: SP 'PUICO' PS. (in Russian).
11. Movchan, O. (1993). Prydushennia menshovyt'skoi opozytzii v profspilkovomu rusi Ukrainy (1920–1924 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 2–3, 37–47. (in Ukrainian).
12. *Na zashchite revoliucii. Iz istorii Vseukrainskoj Chrezvychnoj Komissii 1917–1922. Sbornik dokumentov i materialov*. (1971). Kyiv: Politizdat. (in Russian).
13. *Ocherk istorii goroda-geroja*. (1957). Odessa. (in Russian).
14. Omelianovych-Pavlenko, M. (2007). *Spohady komandarma (1917–1920): Dokumentalno-khudozhnie vydannia*. Kyiv: Tempora. (in Ukrainian).
15. Shapoval, Y., Prystajko, V., Zolotarov, V. (1997). *ChK-HPU-NKVD v Ukraini: osoby, fakty, dokumenty*. Kyiv: Abrys. (in Ukrainian).
16. Shapoval, Y., Zolotarov, V. (2002). *Vsevolod Balytskyi: osoba, chas, otchennia*. Kyiv: Stylos. (in Ukrainian).

17. Stanko, V. (Ed.). (2002). *Istoriia Odesy*. Odessa: Druk. (in Ukrainian).
18. *Visty Odeskoho Hubernalnogo Vykonavchoho Komitetu Rady Robitnychyh, Selianskyh ta Chervonoarmijskyh Deputativ i Odeskoyi Rady Robitnychyh ta Chervonoarmijskyh Deputativ*. (1920, Spring). (in Ukrainian).
19. *Visty Odeskoho Hubernalnogo Vykonavchoho Komitetu*. (1920, Spring). (in Ukrainian).

**Shyshko O. Political terror in Odesa province
in february–april 1920**

The aim of this publication is the analysis of the Odessa Provincial Emergency Committee (OPEC) and other Bolshevik punitive authorities, acting under the formal leadership of the Odessa Revolutionary Committee and later, the Odessa Provincial Executive Committee. These repressive bodies were designed to ensure the implementation of the policy of terror, which consisted in suppressing any form of open or covert opposition to the communist regime from the representatives of different social strata. Using the problem research method and chronological method, this publication researches the application of punitive measures by the communist authorities, which included executions, imprisonment in concentration camps, property confiscation, forced mobilization and others. In March and April of 1920, the OPEC Board, chaired by S. Redens, decided to execute 113 persons with confiscation of their property, 110 persons were imprisoned in a concentration camp, 29 cases were referred to the revolutionary tribunal, and 182 persons were released from custody. The further studies will deal with the build-up of political terror of OPEC, when it started to disclose en masse the «Petlyura's and the Whites» spying organizations, and took part in extermination of the «kurkuli». The documents and materials released by the Archives of the Security Service of Ukraine should contribute to greater awareness of the need for decommunisation process, and become involved in the educational process.

Key words: terror, execution lists, OPEC, collegium, concentration camp, revolutionary tribunals, revolutionary committee.